

Changes in the Consumer Behavior of Ukrainian Citizens in the Period of Revolutionary Events 1917-1920

UDC: 316.628

DOI: <https://doi.org/10.15421/172463>**Popov Vyacheslav**Dr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0002-6790-4181>, zhanovich55@gmail.com*Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman (Kyiv, Ukraine)*

Abstract

Relevance. The sociological view of everyday life has become widespread in the scientific community in recent decades. In modern conditions, attention to the peculiarities of ordinary citizens' everyday behavior during socio-economic crises has increased. Research within this direction is based not only on an analysis of modern times but also on historical sources. A significant amount of material relates to the period of the national democratic revolution in Ukraine in 1917-1920.

The article's purpose is to consider the practical aspects of providing citizens with basic necessities, primarily food, both in conditions of private market trade and during periods of centralized food distribution. Factors that directly or indirectly influenced the consumer behavior of urban residents are characterized. The degree of spontaneity in pricing is analyzed. The level of accessibility for ordinary citizens of the minimum food set at different stages of the revolution is determined.

Results. It was revealed that the markets of Ukrainian cities throughout the entire period of the revolution bore the imprint of the era, which led to almost monthly significant changes in the list of goods, in the social composition of sellers, and buyers' purchasing power.

The nature of the goods offered by ordinary people and their changes in different years are tracked. At the beginning of the revolutionary events, these were things from robbed landowners' estates and military property. Then, ordinary townspeople captured the markets with household items. The exhaustion of household supplies among the townspeople forced the peasants to purchase from them things that were completely useless in rural life to receive material compensation for the sale of their food products.

Conclusions. The factors that influenced the availability of products on the market are identified. The main one was the military situation around the respective cities. Only the threat of free loss of property prevented peasants from transporting their products to city markets. Food shortages have always been artificial.

The inflation rate for food products has been calculated. The dependence of the consumer behavior of city residents on inflation was revealed, as a result of which the sale of any things gradually turned into an exchange in kind. The complete loss of the purchasing power of money and the acquisition of rations of vital importance have been demonstrated.

Keywords: socio-economic crisis, social process, national democratic revolution, market trade, inflation, money circulation, natural exchange

Зміни у споживчій поведінці українських містян у період революційних подій 1917-1920 рр.

Попов Вячеслав*Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана (Київ, Україна)*

Анотація

Актуальність. Соціологічний погляд на повсякденне життя набув в останні десятиліття значного поширення в науковій спільноті. В сучасних умовах посилилася увага до особливостей повсякденної поведінки пересічних громадян в період соціально-економічної кризи. Дослідження в межах цього напрямку ґрунтуються не тільки на аналізі сьогодення, але й на історичних джерелах. Значний за обсягом матеріал стосується періоду національно-демократичної революції в Україні у 1917-1920 рр.

Метою статті є розгляд практичних аспектів забезпечення городян предметами першої необхідності, передусім продуктами харчування, як в умовах панування приватної ринкової торгівлі, так і в часи централізованого розподілу продовольства. Передбачена характеристика факторів, що впливали, прямо чи опосередковано, на споживчу поведінку міських мешканців. Проаналізований ступінь стихійності у ціноутворенні. Визначається рівень доступності для пересічних городян мінімального продуктового набору у різні періоди революції.

Результати. Виявлено, що ринки українських міст протягом всього періоду революції несли на собі відбиток буремної епохи, що призводило до майже щомісячних суттєвих зрушень у переліку товарів, у соціальному складі продавців, у купівельній спроможності покупців тощо.

Відстежується характер товарів, що пропонувалися, та його зміни в різні роки. На початку революційних подій це були речі з пограбованих поміщицьких маєтків та військового майна, потім ринки захопили міські обивателі з предметами домашнього вжитку. Вичерпання хатніх запасів у містян змушувало селян придбавати в них зовсім безглузді для сільського побуту речі, щоб тільки реалізувати свої продукти харчування.

Висновки. Визначені фактори, які вплинули на наявність продуктів на ринку. Головним з них була військова ситуація навколо відповідних міст. Лише загроза безкоштовної втрати майна заважала селянам везти свою продукцію на міські ринки. Дефіцит продовольства завжди був штучним.

Розрахований рівень інфляції стосовно продуктів харчування. Виявлена залежність споживчої поведінки городян від інфляції, внаслідок якої продаж будь-яких речей поступово перетворився на натуральний обмін. Продемонстрована повна втрата купівельної спроможності грошей, та набуття пайковим забезпеченням життєвої важливості.

Ключові слова: соціально-економічна криза, соціальний процес, національно-демократична революція, ринкова торгівля, інфляція, грошовий обіг, натуральний обмін

Стаття надійшла / Article arrived: 23.04.2024

Схвалено до друку / Accepted: 30.06.2024

Вступ.

Економіка, заснована на суспільному розподілі праці, не може існувати без товарного обміну. Ринок, як механізм регулювання попиту та пропозиції, передбачає і наявність ринку як території, на якій безпосередньо відбуваються процеси купівлі та продажу. В умовах соціальної катастрофи, якою були події 1917-1920 гг. в Україні, коли перший тип ринку був практично повністю зруйнований, другий тип зберігся саме через сформований поділ праці. Громадяни, що були виробниками та власниками життєво важливих товарів, насамперед, продуктів харчування, виносили ці продукти на ринок, з метою їх обміну на гроші або потрібне їм майно. Представники різних категорій міського населення були змушені розшукувати, іноді з ризиком для життя, необхідні продукти, незалежно від конкретних умов свого населеного пункту. Це витікало з постійної необхідності задоволення базових потреб людини.

З іншого боку, наявність у торговців надлишків продовольства, призначених до продажу, вимагала від них роботи, навіть у періоди безпосередніх бойових дій. Що ж до ціноутворення, то зникнення ринкових регуляторів цього процесу зробило його абсолютно стихійним, часом залежним від вкрай несподіваних чинників. З погіршенням економічної ситуації в країні, та у зв'язку з стрімкою інфляцією торгівля поступово набувала характеру натурального обміну.

Вивчення аспектів повсякденності, пов'язаних із споживчою поведінкою городян у процесі їхнього життєзабезпечення через ринкову торгівлю, становить науковий інтерес. Цінну інформацію для розгляду даної теми надає період національно-демократичної революції в Україні у 1917-1920 р.

Метою статті є розгляд практичних аспектів забезпечення городян предметами першої необхідності, передусім продуктами харчування, у ході здійснення приватної ринкової торгівлі. Для реалізації поставленої мети передбачається вирішення наступних завдань:

- охарактеризувати фактори, що впливали прямо чи опосередковано на споживчу поведінку міських жителів;

- проаналізувати ступінь стихійності у ціноутворенні;

- визначити рівень доступності для пересічних городян мінімального продуктового набору у різні періоди революції.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

Вивчення повсякденності набуло у вітчизняній соціології значної популярності. Аналіз наукових публікацій з цієї галузі соціологічного знання демонструє зацікавленість науковців у розумінні повсякденності з позиції гуманітарного знання (Коляструк, 2009), у вивченні таких явищ повсякденності, як соціальна мімікрія (Лобанова, 2004), стиль життя (Козаченко, 2009), споживацькі

практики (Савчинський, 2010) та їх трансформація (Ташенко, 2014), місто як об'єкт дослідження (Міхно, 2020). Втім, поза увагою фахівців залишаються повсякденні практики міського населення в кризових умовах, в тому числі, намагання пристосуватися до стрімкої інфляції, готовність до максимального обмеження власних потреб, відмова від звичних стандартів споживання.

Для вивчення повсякденного життя українських містян може бути залучений значний масив інформації, що міститься в історичних документах. Традиційного характеру для професійних соціологів набуло звернення до матеріалів особистого характеру, перш за все, приватних листів та спогадів, а також газетних публікацій.

Джерельною базою публікації, що пропонується, слугували публікації міських газет того часу, спогади сучасників подій, та численні документи київських архівів. Найбільш вагома інформація про рівень ринкових цін міститься в таких документах, як «Щоденний бюлетень губернського статистичного бюро обліково-статистичного відділу Київського губернського виконкому від 23 травня 1919 р.» та «Ринкові ціни на всі продукти харчування міста Чернігів на 3 серпня 1919 р.». Також цікава інформація щодо рівня цін та відповідних змін у поведінці пересічних городян ми знаходимо у міських газетах, зокрема у кореспонденції «Наші базари» в «Полтавських новинах» від 12 (25) жовтня 1918 р. та інших.

Результати дослідження.

Українські міські ринки несли на собі відбиток буремної епохи, внаслідок чого майже щомісяця життя вносило корективи і до переліку товарів, і до соціального складу продавців, і до купівельної спроможності покупців. Дрібна торгівля набула загального характеру, охопила практично всі верстви населення.

Восени 1917 р. ринки заповнили дезертири та демобілізовані солдати, які «брали з возів усе, що хотіли, безкоштовно», при цьому самі продавали казенні речі (Щоденник інспектора, 1917-1918, арк. 27зв.). З розвалом армії та залишенням нею фронту, Україна, як прифронтна смуга, стала своєрідним військовим складом. Величезну кількість майна було розграбовано, і цим майном відкрито торгували на базарах (Станімір, 1966, с. 178).

«Всі купували і продавали поспішно й нервово, ціни росли щохвилини». На ринку пропонувалося все, що було розграбовано у поміщиків. «Ридикюлі, парасольки, спідниці, драпрі, завіски, килими, простирадла, шкатулки, скрипки, плаття, фраки та смокінги, валізи, срібло, золото, коштовне каміння, сережки, золоті портсигари» – усе це розпродавалося «без сорому і ускладнення». Люди «розпоряджалися чужими речами, з очима, що розгорілися від жадності». Кожен прагнув швидше продати, поки

була така можливість. Оскільки очікувався швидкий прихід більшовиків, слід було поквипитися. Іноді поблизу ринку лунали постріли, але людям було байдуже. Яке-небудь простирadlo купувалося за 20 крб. і за хвилину продавалося вже за 45 крб. «Це була базарна вакханалія, азартна гра. Хто не одержував цього – лютував, заздри, шаленів і готовий був кинутися у загальний вир, лише б витягти свою долю» (Щоденник інспектора, арк. 50зв., 51).

Епідемія перепродажу охопила ринок нерухомості. В Києві тривала справжня «вакханалія купівлі та продажу будинків». Будинки майже щодня змінювали власників, «підвищуючись у ціні, немов акції». Квартиранти не знали господарів орендованого житла. «Справа в тому, що обиватель не хоче гроші в руках тримати, і бажає замінити їх чимось більш фундаментальним» (Мініатюри, 1917).

Академік В. І. Вернадський у щоденнику неодноразово відзначав наявність в українських містах великої кількості мішечників. У червні 1918 р. скрізь була «маса мішечників», розмови велися винятково про дорожнечу, про спекуляцію та про німців (Вернадський, 2011, с. 88). У вересні, як і раніше, усюди були мішечники, які везли хліб до Києва (Вернадський, 2011, с. 137).

Журналіст газети «Південна копійка» висловив співчуття мішечникам, які «тісними натовпами обліплюють поїзди та їдуть, втомлені, голодні, після безсонних ночей». Втім пересічні городяни, які щодня їли «білі булки та сало», не нарікали своїх годувальників інакше, як «мародерами» (Думки вголос, 1919).

З осені 1918 р. швидко підвищувалися ціни на всі важливі продукти. Селяни припинили вивозити щось на міський базар, внаслідок ризику бути пограбованими по дорозі першим зустрічним (Вільний Південь, 1918).

На полтавському базарі всього за один місяць, з середини вересня до середини жовтня 1918 р., ціни на продукти першої необхідності стрімко зросли. Вартість фунта олії підвищилася з 10 до 17 карбованців, тобто на 70%, вершкового масла – з 5.50 до 8.80 (приблизно на 60%), десятка яєць – з 2.80 до 5 карбованців (на 50%). Живий птах теж подорожчав. За гусака потрібно було заплатити 20 карбованців, за качку – від 8 до 10 карбованців, за курку – від 7 до 9. Сало коштувало 12 карбованців за фунт. За сотню капустияних качанів просили до 120 крб., за мішок картоплі вагою трохи більше пуду – 11-12 крб. Десяток буряків, що «коштував колись 2-3 копійки», дійшов до 3-4 карбованців. Помідори, хоч і вже закінчувалися, але все ж таки трималися по 15 крб. за сотню. Стимулювала зростання цін діяльність перекупників. Селяни, продавши продукти професійним базарним торговкам, не поспішали залишати ринки, і знайомилися із реальними цінами,

за якими обивателі купували їхній товар. Наступного приїзду селяни запитували з торговок уже більшу ціну, ніж минулого разу (Наші базари, 1918).

Невпинне зростання цін змушувало містян обмежувати власне споживання. Вони відмовилися від оновлення одягу та взуття, та пропонували селянам власний «зайвий» одяг. Вже на початку 1918 р. у торговельних рядах з'явилася нова категорія продавців, з особливими категоріями товарів. Втрата звичних джерел існування примусила виходити на базар інтелігенцію. Для того, щоб купити необхідні продукти харчування, колишні «господарі життя» пропонували предмети домашнього вжитку. Люди несли на базар все, що тільки можна було «пустити з молотка». В одному з полтавських комісійних магазинів продавалися даровані речі, «з ще не стертими написами». Пропонувалися шуби, плаття, посуд, калози, туфлі, черевики, фотографічні апарати, старі іграшки, дитячі горщики, золоті та срібні речі. «Баба в хустці» купила ковпаки для електролампочок. «Навіщо, коли у вас немає електрики? - Хай буде, не все тільки панам ковпаки мати!» (На аукціоні, 1918).

1919 був схожий на попередній, перш за все, стрімким підвищенням цін, що продовжувалося, практично на всі продукти. 23 травня 1919 р. на київському базарі можна було побачити такий прейскурант цін: пуд пшеничного борошна – 619 карбованців, пуд житнього борошна – 441 карбованець, фунт житнього хліба – 13.50, фунт яловичини – 14.50, фунт свинячого сала – 3, фунт вершкового масла – 52.70, 1 яйце – 18.30. Фунт дрібної солі коштував 6.50, фунт соняшникової олії – 35 карбованців, фунт цукру-рафінаду – 30 карбованців (Щоденний бюлетень, 1919, арк. 9, 10).

Поступово зменшився попит на продукти, які швидко псувалися, городяни почали робити запаси продовольства, яке можна було довго зберігати. Продовжувалася торгівля домашніми речами, щоб вижити, люди пропонували останнє майно. На базар, як і раніше, несли різноманітні предмети, сподіваючись хоч на якийсь прибуток. Наприклад, на Галицький базар у Києві «інтелігентні дівчата та дами, безробітні чиновники та всілякі інші люди інтелігентних професій» виносили все, що мало хоча б мінімальну цінність. Пропонувалися матерія, попільнички, отриманий за картками ситець, шахівниці, піджаки, самовари, останні чайні ложки, скатертини з вітальних столів. У торгових рядах стояли «голодні, але до всього звиклі, терплячі люди» (Безробітні, 1919). У місті Чугуєві на базарі, часто поряд з «бабами», було видно і «дам», які продавали найрізноманітніші предмети. Багато кого захопив «дух часу» – спекуляція, але багато тут було і мовчазних трагедій: «Продається останнє, що було, улюблені старі речі потроху йдуть за безцінь для підтримки нестримного «балансу» бюджету» (Рідні картинки, 1919).

На ринку Чернігова 3 серпня 1919 р. склалися такі ціни на продукти харчування. Склянка молока коштувала 4 карбованці, за десяток яєць торговці просили 55 карбованців. Городянин, який хотів купити фунт чорного хліба, мав викласти 32 карбованці. За фунт білого хліба – вже 40 карбованців, за таку ж кількість крупи – 30, квасолі – 20, солі – 50, вершкового масла – 160, сиру – 30, сметани – 50. Конопляне масло коштувало 70 карбованців за фунт. Свіжа риба продавалася по 35 карбованців за фунт, кури та качки йшли по 30, гуси по 15. Фунт свинячого сала коштував від 160 до 200 карбованців, свинячого м'яса – 50, яловичини – 30, кісток – 12. У продажу були чайна ковбаса по 40 карбованців за фунт, і ковбаса «краківська», але по 75.

Оскільки на календарі був серпень, базарні торговці пропонували широкий вибір овочів, фруктів та ягід. Фунт вишні та агрусу коштував 7 карбованців, малини – 20, капусти та моркви – 4, картоплі – 7, цибулі старої – 16, нової – 8, яблук, залежно від сорту – від 14 до 20 карбованців. Огірки продавалися поштучно, за один огірок просили 1 карбованець 20 копійок (Ринкові ціни, 1919, арк. 1).

Щоб визначити рівень інфляції в умовах, коли стрибки цін набули постійного характеру, і важко встановити єдиний показник знецінення грошей, спробуємо звернутися до загальновідомої методики порівняння вартості так званого «борщового набору».

Полтавчанин, який захотів би зварити борщ у вересні 1918 р., та прийшов за його інгредієнтами на міський базар, витратив би у натуральному обсязі не дуже значну суму. Об'єм продуктів, необхідних для приготування одного літра борщу, та їх ціна виглядали наступним чином: за 0,75 фунта капусти (1 фунт = 453,5 грами) – 45 копійок, за 0,5 фунта буряка – 30 копійок, за 0,1 фунта моркви – 8 копійок, за 0,25 фунта цибулі – 15 копійок, за 0,25 фунта томатів – 25 копійок, за 0,5 фунта картоплі – 20 копійок, за 0,25 фунта квасолі – 2 карбованці 50 копійок. Додаткові інгредієнти для борщу обходилися у такі суми: 0,25 фунта свинячого м'яса – 6 копійок, 2 золотники сала (1 золотник = 4,26 грама) – 25 копійок, 2 золотники цукру – 5 копійок, 10 золотників вершкового масла – 1 карбованець 50 копійок, 3 золотники сметани – 20 копійок, 10 золотників соняшникової олії – 90 копійок, 2 золотники борошна – 2 копійки. Отже, вартість борщового набору полтавчанина у вересні 1918 р. складала 7 карбованців 4 копійки.

Мешканець Києва, який у травні 1919 р. прийшов би на свій ринок з цією ж метою, змушений був витратити приблизно вп'ятеро більше грошей. Об'єм продуктів, необхідних для приготування одного літра борщу, та їх ціна були такими: за 0,75 фунта капусти (1 фунт = 453,5 грами) – 3 карбованці, за 0,5 фунта буряка – 2 карбованці, за 10 золотників моркви (1 золотник = 4,26 грама) – 40 копійок, за 0,25 фунта цибулі – 2 карбованці, за 0,25 фунта томатів – 50

копійок, за 0,5 фунта картоплі – 3,5 карбованці, за 0,25 фунта квасолі – 5 карбованців. Додаткові інгредієнти для борщу обходилися у такі суми: 0,25 фунта свинячого м'яса – 2,5 карбованців, 2 золотники сала – 80 копійок, 2 золотники цукру – 70 копійок, 10 золотників вершкового масла – 5 карбованців, 3 золотники сметани – 1 карбованець 70 копійок, 10 золотників соняшникової олії – 3 карбованця 50 копійок, 2 золотники борошна – 20 копійок. Таким чином, вартість борщового набору киянина у травні 1919 р. складала 34 карбованця 90 копійок.

У серпні 1919 р. в Чернігові, виходячи з рівня цін на міському базарі, вартість «борщового набору» складала 54 карбованця 60 копійок. За 0,75 фунта капусти, необхідного для приготування 1 літра українського національного блюда, потрібно було заплатити 3 карбованці, за 0,5 фунта буряка – 2 карбованці, за 0,1 фунта моркви – 40 копійок, за 0,25 фунта цибулі – 2 карбованці, за 0,25 фунта томатів – 50 копійок, за 0,5 фунта картоплі – 3 карбованці 50 копійок, за 0,25 фунта квасолі – 5 карбованців. Додаткові інгредієнти для борщу вимагали таких витрат: 0,25 фунта свинячого м'яса – 12 карбованців, 2 золотники сала – 4 карбованці, 2 золотники цукру – 70 копійок, 10 золотників вершкового масла – 16 карбованців, 3 золотники сметани – 1 карбованець 70 копійок, 10 золотників соняшникової олії – 3 карбованці 50 копійок, 2 золотники борошна – 20 копійок.

Таким чином, інфляція, виходячи з ціни борщу, з вересня 1918 р. по травень 1919 р. склала 500%, а з вересня 1918 р. по серпень 1919 р. – 800%. Документи свідчать, що саме при цьому рівні інфляції в кінці літа 1919 р. гроші фактично втратили купівельну спроможність, ринок майже повністю перейшов до натурального обміну.

Спробуємо визначити вартість продуктового кошику у травні 1919 р. для працездатного населення. У перерахунку на звичні для нас міри ваги, потрібні на рік 133 кілограми чорного хліба, по 64 карбованці за кілограм, коштували 8512 карбованців. 107 кілограмів картоплі по 14 карбованців – 1428 карбованців. 97 кілограмів різних овочів, приблизно по 8 карбованців за кілограм – 776 карбованців. 23 кілограми фруктів (яблук) по 40 карбованців – 920 карбованців. 22 кілограми цукру по 60 карбованців – 1320 карбованців. 37 кілограмів м'яса по 80 карбованців – 2960 карбованців. 16 кілограмів риби по 70 карбованців – 1120 карбованців. 238 кілограмів молока по 16 карбованців – 3808 карбованців. 200 штук яєць по 5 карбованців 50 копійок – 1100 карбованців. 13, 8 кілограмів рослинного масла по 70 карбованців – 966 карбованців. 4,9 кілограмів солі по 13 карбованців – 63 карбованця 70 копійок. Таким чином, вартість продуктового кошику на рік дорівнювала 22 тисячі 974 карбованці, а на місяць – 1 тисяча 914 карбованців 50 копійок. Якщо вважати,

що приблизно у цей же час радянський службовець у ранзі завідувача відділу отримував 700 карбованців на місяць, то навіть він міг дозволити собі близько 40% об'єму мінімального продуктового кошику.

До літа 1920 р. гроші зовсім знецінилися, і, хоча їхнє ходіння ще формально мало місце, ситуація з цінами стала настільки катастрофічною, що всерйоз розглядати грошові знаки як еквівалент товару ніхто навіть не намагався. Представники колишньої інтелігенції вичерпали всі можливості для натурального обміну. Державні службовці всі надії поклали на пайкове забезпечення.

Торішнього серпня у радянському Харкові спробувала влаштувати своє життя дружина відповідального працівника З. Сосновська, чоловік якої, за її словами, перебував у білогвардійському тилу, де виконував важливе партійне завдання. Вона отримала місячну допомогу розміром у 3 тис. карбованців, але відразу зажадала додаткової грошової допомоги «тисяч в 20-25», щоб «сходити в лазню, віддати прати білизну тощо». Тобто для нормального, за стандартами тієї доби, життя, жінці з дитиною було потрібно, крім пайкового забезпечення, у вісім разів більше грошей, ніж могла запропонувати влада. До речі, Сосновська згадувала про те, що місцевий візник за одну, не найдальшу, поїздку вимагав дві тисячі карбованців, тобто отриманої допомоги не вистачило б навіть на дві поїздки. Крім того, дружина відповідального працівника не тільки зажадала належний їй пайок – «хліб, цукор, консерви, оселедець, повидло», а й продукти для дитини – «молоко, яйця, білий хліб і цукор».

У день звернення по допомогу, 27 серпня 1920 р., Сосновська не мала «ні копійки ні на хліб, ні на обід». Співробітниця органу соціального забезпечення Троїцька пояснила, що «кращих обідів вона не знає, весь Харків голодує, весь Харків роздягнений, весь Харків босий, і вони самі голодні». Коли Сосновська запитала про причину «ворожого до неї ставлення», Троїцька «обізвала її хворою, і сказала, що так вона до всіх ставиться» (Заява в ЦК дружини відповідального партійного працівника, ЦДАГО, Ф. 1. Оп. 20. Спр. 181, арк. 41, 42).

Замість намагання якимось чином заробити на харчі, обивателі продовжували ставитися до приватної торгівлі як до звичайної спекуляції, і ці настрої відбивали публікації у періодичних виданнях. Причому ці настрої збігалися як у «червоному» Харкові, так і у «білому» Криму. Тут журналіст офіційної газети "Військовий голос" звернув увагу на спекулятивні махінації місцевих крамарів. Близькість моря начебто дозволяла черпати звідти будь-які продукти в будь-яких кількостях: «Море – величезний резервуар, величезне джерело харчування, чого тільки в ньому немає: риби всіх сортів, молоски та інше. Тільки простягни руку – і будеш ситий». Тим часом автор не поспішав «простягнути руку», а лише

обурювався тим, що водночас на базарі риба коштувала від 1,5 до 3 тис. крб. за фунт. М'ястик на ринку теж не відрізнявся доброчесністю, та ділив тушу на власний розсуд. «Той, хто купив великий шматок, має кращу частину, а хто купує малий шматок, отримує жили, кістки та доважки. Ціна ж одна».

Той самий автор здійснив сумлінну калькуляцію витрат та прибутку постачальників молока, вартість якого дійшла до 2500 крб. за три склянки. «Сіно коштує 7 тис. крб. пуд, висівки – 12 тис. Корові треба дати півпуда сіна та 10 фунтів висівок – на 7.500 корму. Корова в середньому дає щодня 10 кварт молока. Молочниця отримує 25 тис. крб. на день, витративши 7.500 крб., супутні витрати – 1500. Чистий прибуток – 16.000». Автор, ймовірно для посилення враження від інформації, дав оцінку захисникам подібної практики: «У нас досі не перевелися ще забиті революцією голови, які вважають все спасіння від продовольчих труднощів у свободі спекуляції, тобто у вільній торгівлі (Про базар, 1920, л. 68об.). Наслідком тривалої кризи була вичерпаність можливостей міського населення для виживання. Незалежно від політичних уподобань переважна більшість пересічних городян покладала свої надії на порятунок від влади, незалежно від кольору її прапорів».

Висновки.

Таким чином, для основної частини міського населення України у 1917–1920 р. головним шляхом отримання продовольства стала торгівля. У зв'язку із швидкою інфляцією поступово відбувалася її натуралізація. Містяни стимулювали цей процес, пропонуючи для обміну одяг, взуття та інші промислові товари. Торгівля повернулася до своєї вихідної, мінової форми. У натуральній вартості товару складався регіональний еквівалент, який залежав від співвідношення попиту та пропозиції на конкретній території.

Мимоволі до торгівлі звернулися всі верстви населення. Наслідком цього стала неймовірна строкатість здебільшого непрофесійного ринку, який став своєрідним символом революції. Серед продавців на стихійних ринках переважали не робітники, яким особливо не було чого продавати, а переважно інтелігенція та колишні «господарі життя». Моделлю економічної поведінки робітників була переважно пропозиція не товарів, а професійних послуг.

На початку соціально-економічної кризи пересічні городяни намагалися продавати предмети свого домашнього вжитку, щоб на виручені гроші придбати хоч якісь продукти. В умовах стрімкої інфляції, починаючи з другої половини 1919 р., торгівля практично повністю набула вигляду натурального обміну, оскільки паперові гроші, що знецінилися, нікому не були потрібні. У 1920 р. головну роль у виживанні городян став грати натуральний пайок.

Набули вимушеної популярності техніки самообмеження, або заощадження ресурсів. В умовах

загального дефіциту важливо було не тільки отримати продукти, а й гранично повільно витратити їх, максимально обмежуючи власні потреби. Втратили популярність продукти, що швидко псувалися. Актуальності набула заготівля продовольчих запасів, що довго зберігалися – борошна, круп, цукру, а потім сушених і солоних продуктів рослинного і тваринного походження.

Життя в екстремальних умовах видалило з сімейних бюджетів витрати на одяг та взуття. Злиденні та нестабільні доходи перетворювали придбання носильних речей на неприпустиму розкіш. Населення стрімко пристосовувалося до нових, несприятливих умов життя. Містяни скоротили до мінімуму свої матеріальні потреби, максимально знизили соціальні очікування, перейшли до найскромніших споживчих звичок.

Швидкість адаптації до нових умов свідчила про те, що городяни не винайшли нових споживчих

стандартів, а скористалися життєздатними під час соціальних катаклізмів зразками поведінки, які були у них перед очима. Об'єктом наслідування стали поведінкові коди соціальних низів, представлених широкими верствами селянства та городян у першому поколінні.

В ситуації революційної катастрофи виявилися затребуваними психологія неповноправності, зневажливе ставлення до людської особистості та самого життя, готовність принижувати та принижуватися, застосовувати насильство та покірно зносити його.

Відбулася глибока архаїзація умов життя. Нівелювання культурних зразків поведінки перетворило суспільство на однорідну масу. З подібним явищем наша країна зіткнулася в умовах розпаду СРСР на початку 90-х років. XX ст., коли архаїчні техніки пристосування знову виявилися затребуваними.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Безробітні. (1919, Вересень 12). *Південна копійка* (Київ), 4.
- Вернадський, В. І. (2011). *Щоденники (1917-1921). Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського*. (Том 9). Київ: Національна академія наук України.
- Вільний Південь*. (1918, Червень 16). 112.
- Думки вголос. (1919, Вересень 10). *Південна копійка* (Київ), 2.
- Заява в ЦК дружини відповідального партійного працівника З. Сосновської. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО)*. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 181.
- Козаченко, О. О. (2009). Стиль життя: основні підходи до визначення. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*, 3, 5-13.
- Колястук, О. (2009). Поняття повсякденності в сучасній науковій гуманітаристиці. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: збірник статей*, 15(1), 46-56.
- Лобанова, А. С. (2004). *Феномен соціальної мімікрії*. Київ: Інститут соціології Національної академії наук України.
- Мініатюри. (1917, Вересень 21). *Київська думка*, 100.
- Міхно, Н. К. (2020). Місто як об'єкт дослідження в сучасному науковому дискурсі соціології та урбаністики. *International Journal of Innovative Technologies in Social Science*, 2(23), 42-46.
- На аукціоні (полтавські картинки). (1918, Жовтень 31). *Полтавські новини*, 156.
- Наші базари. (1918, Жовтень 12). *Полтавські новини*, 139.
- Про базар. (1920). Військовий голос. Вирізки та передруки з різних білогвардійських газет під час перебування Врангеля в Криму. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО)*, Ф. 5, Оп. 1, Спр. 323.
- Ринкові ціни на всі продукти харчування міста Чернігова на 3 серпня 1919 року. (1919, Серпень 3). *Центральний державний архів вищих органів влади України*, Ф. Р-34, Оп. 1, Спр. 44.
- Рідні картинки (Чугуїв, вересень). (1919, Вересень 8). *Батьківщина* (Харків), 62.
- Савчинський, Р. О. (2010). Позиціонування вікових груп у просторі споживацьких практик. *Соціологія майбутнього: науковий журнал з проблем соціології молоді та студентства*, 1, 123-134.
- Станімір, О. (1966). *Моя участь у визвольних змаганнях 1917-1920*. Торонто.
- Ташенко, А. Ю. (2014). Відображення трансформацій повсякденних практик у сучасних дослідженнях культури. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки: збірник наукових праць*, 4(25), 117-125.
- Щоденний бюлетень губернського статистичного бюро Київського губвиконкому за 23 травня 1919 р. (1919, Травень 23). *Центральний державний архів громадських об'єднань України*, Ф. 5, Оп. 1, Спр. 52.
- Щоденник інспектора чернігівських в'язниць. (1917-1918). *Центральний державний архів громадських об'єднань України*, Ф. 5, Оп. 1, Спр. 21.

REFERENCES

- About the bazaar. (1920). Military voice. Clippings and reprints from various White Guard newspapers during Wrangel's stay in the Crimea. *Central State Archive of Public Associations of Ukraine (CDA GO)*, F. 5, Op. 1, Spr. 323.
- At the auction (Poltava pictures). (1918, October 31). *Poltava News*, 156.
- Daily bulletin of the provincial statistical bureau of the Kyiv provincial executive committee for May 23, 1919 (1919, May 23). *Central State Archive of Public Associations of Ukraine*, F. 5, Op. 1, Spr. 52.

- Diary of an inspector of Chernihiv prisons. (1917-1918). *Central State Archive of Public Associations of Ukraine*, F. 5, Op. 1, Spr. 21. *Free South*. (1918, June 16). 112.
- Kolyastruk, O. (2009). The concept of everyday life in modern scientific humanitarianism. *Ukraine of the 20th century: culture, ideology, politics: collection of articles*, 15(1), 46-56.
- Kozachenko, O. O. (2009). Lifestyle: basic approaches to definition. *Bulletin of Lviv University. Sociological series*, 3, 5-13.
- Lobanova, A. S. (2004). *The phenomenon of social mimicry*. Kyiv: Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine.
- Market prices for all food products in the city of Chernihiv on August 3, 1919. (1919, August 3). *Central State Archive of the Higher Authorities of Ukraine*, F. R-34, Op. 1, Spr. 44.
- Mikhno, N. K. (2020). The city as an object of research in the modern scientific discourse of sociology and urbanism. *International Journal of Innovative Technologies in Social Science*, 2(23), 42-46.
- Miniatures. (1917, September 21). *Kyivska dumka*, 100.
- Native pictures (Chuguiv, September). (1919, September 8). *Batkivshchyna* (Kharkiv), 62.
- Our markets. (1918, October 12). *Poltava News*, 139.
- Savchynskyi, R. O. (2010). Positioning of age groups in the space of consumer practices. *Sociology of the future: scientific journal on the problems of sociology of youth and students*, 1, 123-134.
- Stanimir, O. (1966). *My participation in the liberation struggles of 1917-1920*. Toronto.
- Statement to the Central Committee of the wife of the responsible party worker Z. Sosnovska. *Central State Archive of Public Associations of Ukraine (CDAGO)*. F. 1. Op. 20. Case 181.
- Tashchenko, A. Yu. (2014). Reflecting the transformations of everyday practices in modern cultural studies. *Actual problems of sociology, psychology, pedagogy: collection of scientific papers*, 4(25), 117-125.
- Thoughts out loud. (1919, September 10). *Pivdenna Kopyka* (Kyiv), 2.
- Unemployed. (1919, September 12). *Pivdenna Kopyka* (Kyiv), 4.
- Vernadskyi, V. I. (2011). *Diaries (1917-1921). Selected scientific works of Academician V. I. Vernadskyi*. (Volume 9). Kyiv: National Academy of Sciences of Ukraine.